

Лекція 4.

Політичні концепти – мовні універсалиї, що реалізують свої потенційні смисли в межах контексту, – народжуються через морфологічну (внаслідок складання слів чи їх частин) чи семантичну (здійюють змістової частини слова) мотивацію. Морфологічний – це такий спосіб взаємодії означника й означуваного, що полягає в поєднанні декількох слів і є зрозумілим, якщо зрозумілими є слова, що є його складовими. Для прикладу, військова реформа, державна влада, противники режиму, члени партії тощо. З огляду на те, що поняття складається з кількох слів, політик може зробити б7 наголос на одному з них, для прикладу, скоротивши якесь. Зрозуміти цей концепт можна з допомогою теорії внутрішньої форми слова (держпрацівник, виконком та ін.). На пояснення таких слів потрібно застосовувати такий спосіб їхнього тлумачення, що передбачає розуміння його складових. Семантичний тип мотивації має місце тоді, коли в певний спосіб обіграють змістовий компонент слова. Саме на основі семантичної (або фігуративної мотивації) відбувається метафоризація слів і понять. Метафори дають змогу створювати нові концепти в політиці. Вони виконують різні функції, зокрема спрощують складні політичні уявлення, позитивно чи негативно оцінюють об'єкт референції, інтерпретують значення політичних дій. Для прикладу, «чистилище Майдану», «гільйотина дерегуляції». Крім метафоризації, є ще інші способи співвідношення форми та змісту сказаного.

Отже, концептуалізація та референція – два невід'ємні процеси інституційного політичного дискурсу. Вони покликані прив'язати зміст до явища чи поняття. Але політик може виходити за межі референції, намагаючись надати визначення постійному об'єктові референції. Тоді відбувається процес номінації. Номінація – це один із видів концептуалізації, мовна дія, комунікативне визначення об'єкта референції, в якому відображається ставлення політика до нього. Модифікації ставлення досягають завдяки інформативно наповненим текстам. Такі ж тексти нав'язують і поляризацію ставлення, але в цьому контексті вони не змінюють самого ставлення, а підкреслюють, посилюють

позитивне або негативне враження від сказаного. Афірмацію ставлення здійснюють тексти, що виконують інтегративну функцію, вони закріплюють раніше нав'язане ставлення до події, явища, об'єкта. Таке відбувається, якщо наступні тексти не намагаються спростувати попередній.

З допомогою номінації, що супроводжує концептуалізацію в політичному дискурсі, політики намагаються надати кожному слову специфічного звучання, привабливішого для певної групи, що є цільовою аудиторією. Політики намагаються зробити слова, що виникають у процесі номінації, своїми знаменами, відмежувавши їх від інших значень, присвоєних іншими суб'єктами політики. Кількість значимих для політичного дискурсу слів – необмежена, бо навіть вже визначені концепти можуть отримувати нове значення, залежно від учасників політичної дійсності та контексту її функціонування. Щоразу відбувається розмивання значення конкретного концепту, стає складно розмежувати ідеологічне визначення терміна та його неідеологічного значення. Пояснити, чому не існує єдиного значення слова і як така невизначеність функціонує в політичному дискурсі, можна з допомогою поняття семантичної валентності. Воно позначає зміну в тлумаченні слова, його здатність вступати в семантичні відношення з іншими словами. Ще її називають семантичною конкуренцією (Й. Клейн), ідеологічною полісемією (за В. Дікманом) або семантичною варіативністю (Дж. Штраус, Г. Ціфонум). Це явище можна зіставити з теорією боротьби дискурсів, коли в площині політичного відбувається постійна боротьба між різними дискурсами, які мають свої специфічні визначення для ключових понять. Для прикладу, термін «соціалізм». Його розуміють як «суспільне вчення», «соціальну систему, 71 соціальну державу» чи «соціальний рух, напрям, курс». Також і в семіотиці існують відповідники семантичній боротьбі в політичному дискурсі. Г. Почепцов, аналізуючи процес боротьби за символ, зазначає: символи різних систем не можуть співіснувати. «Демократичні символи з таким же завзяттям борються з символами соціалістичними, як це відбувалося раніше з ними самими». Так, американський учений Ноам Хомський наголошує: в політичному дискурсі будь-який політичний термін має два значення: літературне (буквальне) й

контекстуальне. Буквальне значення «комунізму» – це контроль робочих над засобами виробництва, громадський контроль над прийняттям рішень і так далі. Те, як його використовують стосовно певної політичної системи, виглядає зовсім інакше: абсолютистський контроль верхівки влади, відсутність форм участі в політиці тощо. Або ж демократія. Вона передбачає державне правління народу і для народу. «Подивимося на реальність, наприклад, в США, що є стовпом демократії, близько 70% населення, найбільш бідні 70%, не мають ніякого впливу на прийняття політичних рішень». М. Шретер виділяє два аспекти семантичної конкуренції: конкуренція за дескриптивне значення (інтерпретацію); конкуренція за деонтичне значення (оцінювання). А Г. Гіртх виділяє три площини конкуренції: денотативну, еволюативну та деонтичну (дві останні охоплює поняття конотативності). Розглянемо їх на прикладі концепту «демократія». Денотатом для «демократії» буде «форма правління». Еволюативна ознака передбачає, що демократія – позитивне явище. Деонтичний аспект пояснює, чи потрібна та річ, про яку йдеться, чи без неї можна обійтися, тобто демократія – це ідеал, до якого мусять прагнути [114, с. 51]. Денотативний та конотативний (еволюативний і деонтичний) компоненти дають змогу політикам визначати, оцінювати й спонукати щось робити чи не робити. Отже, семантична конкуренція в політичному дискурсі ґрунтується на семантичній неоднозначності слів-концептів, що містять простір для маніпулювання своїм змістом і піддаються політичному коригуванню (свобода, справедливість, солідарність). Внаслідок конкуренції в номінації (ставленні до певного явища) виникає конкуренція значення та синонімічна різниця. Їх беруть до уваги, коли кілька політичних акторів розповідають про один і той же об'єкт референції, але намагаються зробити наголос на різних його ознаках. Проблема адекватної номінації особливо загострилася з 80-их рр. ХХ ст., коли постала проблема політичної коректності, що прагне позбутися тих слів, які би свідчили про які-небудь форми дискримінації. Але не лише через політичну коректність, а й з погляду на зміни інтересів суб'єктів політики. Коли ключовим інтересом для політиків буде мир, тоді в політичному дискурсі переважатимуть концепти, що засуджують війну й возвеличують мирні шляхи подолання конфліктів. І навпаки,

коли війну використовують як політичний інструмент здобуття чи зміни владних відносин, тоді змінюються основні концепти політичного дискурсу.

Унаслідок існування семантичної конкуренції у полі політичної боротьби виникає семантичний парадокс – слова в політичному дискурсі не мають єдиного значення. Вони й не можуть його мати, бо внаслідок конотації, референції та номінації отримують різні зокрема ціннісні оцінки. Цей парадокс передбачає, що слово сприймають вмістилищем сенсу, проте цей сенс вислизає з форми слова, де його замінює інший, як писав Р. Барт. Отже, значення слова – це складне поняття, яке досліджують різні науки. Найсуттєвішою його ознакою є здатність закодувати сенс та передавати його. Зрозуміти його значення можна, розділивши слово на семантичні елементи: означник — денотат, референт — зміст, сигніфікат, інтенціонал, означуване, інтерпретант. Значення слова залежить не лише від його складових, а й від атмосфери, а якій відбувається мовлення. Відмінності лексичного значення слів зумовлені об'єктом опису; методом та властивостями лексеми, яку тлумачать; теоретичним підходом дослідження та метамовою. «Словник подає нам тисячі й тисячі слів, які ми можемо вільно використовувати для написання поезії, есеїв, фізики, анонімних листів чи списків товарів у крамницях. У цьому розумінні словник, без сумніву, відкритий для того, щоб маніпулятор так перебудував цей сировинний матеріал, як йому захочеться», пише У. Еко. Тобто, слово залучає наявні смисли і поняття в сферу нових відносин і збагачує їх новими можливостями. У політичному дискурсі відбуваються два пов'язані процеси – референція та концептуалізація.

Політичні концепти, озвучені з метою модифікації, поляризації та афірмації ставлення до певного явища чи предмета, стають результатом процесу номінації.

У межах політичної номінації відбувається боротьба за значення, що має денотативний або оціночний прояви. В процесі семантичної боротьби публіці нав'язують наперед визначене ставлення до політичної реальності, проте адресат цього нав'язування не усвідомлює.

Семантична конкуренція можлива навіть стосовно слова (зазвичай – іменника), яке вже прив'язане до певного референта та образу, а кореляція

змісту, закладеного в концепт, може стосуватися змісту або референта. Аналіз політичного дискурсу дає підстави вважати, що характерною ознакою політичної реальності є неоднозначність політичних концептів, зміна їхнього значення відповідно до умов середовища та інтересів групи, що мають доступ до ресурсів влади. Семантичний парадокс політичного дискурсу приховується в тому, що слово залежить від оточення, а його «семантичну ауру» легко змінити відповідно до політичного інтересу.

Сфери застосування політичних концептів.

Усі значення політичного концепту можна розділити на дві групи: значення, закріплені в словниках та науковій літературі, тобто фахові, та значення, прив'язані до настроїв суспільства й історичного досвіду. Тобто концептуалізацію політичних понять здійснюють у двох площинах: професійній і непрофесійній. У першому випадку в результаті процесу концептуалізації виникають терміни та фахові назви, в другому – з'являються політичні коди. Основними ознаками термінів у політиці є: фаховий контекст використання слова; зрозумілість його змісту, що дає змогу застосовувати слово як фахове в будь-якому іншому контексті та за інших обставин. Політична фахова лексика не є категорично відокремлена від інших фахових словників, також і політичний лексикон сильно проникнув до інших сфер. Він складається з суто політичних слів, міжпрофесійної лексики політики й понять інших наук. Для прикладу, наукові терміни, які стосуються цілого суспільства, стають політичними тоді, коли підлягають публічному обговоренню (генетика, штучне запліднення, клонування). Американський учений В. Дікман вважає, що потрібно розмежовувати політичну лексику мови та політичну лексику системи дже мова володіє такими словами, які одна політична система бере на озброєння, інша – ні. Він розділив політичну лексику на такі форми: - інституційна – позначає політичні органи та організації, їхні функції та завдання. В середині цього підрозділу науковець виділяє: ω мову організації (вислови про інститути – парламент, партію, уряд; їхній поділ – комітет, фракція, коаліція; їхні завдання –

захист конституції, 76 фінансова політика, розвиток економіки; опис посад – президент, прем'єр-міністр, міністр); $\wp$ мову актів (вислови, пов'язані з формальною практикою політики – голосування, порядок денний, вотум недовіри). Й. Клейн вважає, що в межах інституційної мови доцільно виділяти лексику, що позначає: організації та їх органи; політичні ролі; нормативноправові акти, що регулюють політичні дії (статут, пакт, основний закон); політичні дії, процеси, стани (вільні, таємні вибори, конструктивний вотум недовіри, передвиборча боротьба); - фахова мова галузей – складається з мови державного управління. Її використовують у першу чергу політичні експерти в різних галузях, зокрема в сфері охорони здоров'я, освіти, економіки (кон'юнктура, соціальний ринок, соціальна держава). Й. Клейн зауважує, що до цього типу належать й інші слова, які описують діяльність установ так, що певний тип діяльності потім починає з ними асоціюватися. Для прикладу, отруйні відходи, заборона абортів тощо; - мова ідеології. Й. Клейн доповнив класифікацію В. Дікмана четвертим типом – загальний словник взаємодії, в який входять слова, що позначають механізми дії та співпраці (компроміс, мобілізація, криза, афера). На думку М. Шретер, професійні слова в політиці можна поділи на такі, які описують політичний досвід (голосування, термін повноважень, порядок денний); політичні завдання (захист конституції, фінансова політика); інститути (парламент, фракція, комітет); політичних акторів (президент, прем'єр-міністр); нормативну базу (основний закон, державний договір, підзаконні нормативно-правові акти). Також є кілька обставин, що зумовлюють необхідність використовувати політичну термінологію в неpolітичних (за межами сфери політичної боротьби) обставинах.

З огляду на те, що політична комунікація відбувається в публічній сфері, а не лише в професійній, політичний дискурс зазнає змішання фахових і загальнономовних елементів. У публічній сфері наукове значення слова втрачає свою першочерговість, у масовій свідомості набуває специфічного значення, Мова інститутів Фахова мова галузей Мова ідеології організації та органи політичні ролі офіційна фахова лексика міністерств сфери діяльності міністерств нормативноправові акти політичні дії, процеси, стани загальний словник

взаємодії перетворюючись на код, який можна розшифрувати лише у специфічному політичному дискурсі (за іншого – концепт змінює своє значення). Ядром ідеологічного словника є слова-символи. В науковій літературі існує чимало альтернативних назв: ключові символи (Г. Ласвел) або основоположні лексеми й інші. «Звичайна людина має тільки побічний інтерес до тонкощів філософії чи виправдання [політичної реальності]; та й до багатьох політичних лідерів. Однак існує спільний знаменник, що проходить через висловлювання простої людини, людини думки та людини дії. Всі використовують ключові символи», – зауважує вчений. Слова-символи втілюють найвищі цінності (хоробрість, обов'язок, успіх), їхня конотація залежить від здобутого в процесі історії досвіду. Але словасимволи не завжди стають політично значущими. На думку Г. Ласвела, вони є основою для політичного міфу (як наративу, що виправдовує існуючий політичний лад). Тобто навколо слів-символів розгортається історія, яка пояснює політичні процеси та перспективу їхнього розвитку. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки словами-символами є «права», «свобода», «демократія», «рівність». Ці концепти фігурують у малозрозумілих трактатах професорів, у висновках судів і в аргументах, що лунають у залі Конгресу або за рогом вулиці, пише Г. Ласвел. Їхнє основне завдання – нав'язати всім однакове ставлення до дійсності – від найвищого керівника до скромного обивателя. Для Українського політичного дискурсу¹ властиві такі словасимволи: «мир», «Європа», «шлях», «демократія». З-поміж слів-символів є так звані міранда та креденда, перше з яких позначає слова, позитивно конотовані, – ними захоплюються як найвищими цінностями, – а креденда позначає те, в що віриш. «Креденда влади складається з причин, які зобов'язують інтелект погодитися на те, що владу здійснюють конкретні особи. Міранда – це слова-цінності, якими захоплюєшся, не піддаючи їх під сумнів, це певна нотка сентименту в політичному дискурсі, 1 На підставі аналізу виступів Президента Петра Порошенка, озвучені з моменту інавгурації до 1. 01. 2015. 79 який Г. Ласвел ототожнює з політичним міфом. Є негативно конотовані словасимволи, так звані антиміранда, але до них удаються вкрай рідко. Прийнято вважати, що словами-символами є тільки позитивно конотовані концепти.

Функцію спрощувати дійсність та емоційно впливати на слухача виконують ключові слова – специфічні мовні знаки, які в певний момент політичної реальності набирають особливої значущості, скорочують політичні програми, популяризують політичний курс та політичні проблеми. Від слів-символів ключові слова відрізняються такими ознаками: 1. Жодне слово саме собою не є ключовим, а словом-символом може стати. Слово-символ відображає історично сформований орієнтир, воно вбудоване в систему цінностей суспільства; ключове слово залежить від наявної політичної ситуації, його можна порівняти з виборчим гаслом; 2. Слова-символи відображають найважливіші цінності та антицінності певного суспільства, ключові слова – продукти «політичної мови».

Науковець Г. Шайко констатує, що межа між словами-символами та ключовими словами – хитка: за умови частого вживання ключові слова стають словами-символами, а, з іншого боку, якщо слова-символи беруть на озброєння політтехнологи в період політичної боротьби, то вони перетворюються на ключові слова. Проте різниця між цими концептами є. Поняття «ключове слово» використовують з XIX ст. Подекуди ним послуговуються, щоби виразити гнів з приводу безглузлого висловлювання політиків. У такому разі воно позначає «негативну поведінку», те, що політики «розкидаються пустими балачками», тобто стає синонімом безпідставних обіцянок. На відміну від розмовного значення, існує науковий термін «ключове слово». Це висловлювання, яке озвучують під час публічних дебатів для пропаганди власних політичних програм. Ключові слова скорочують політичні програми так, що ті поміщаються в одному слові. Відомий приклад ключових слів (їх комбінації) – гасло Великої французької революції «свобода 80 – рівність – братерство». Йому симпатизують, проте, попросивши кількох людей його пояснити, стане ясно, що чітко відрізнити всі три поняття одне від одного їм буде складно, зазначає німецький дослідник Томас Нір. На думку А. Сотникова, ключовими словами є такі мовні знаки, які водночас є загально прийнятими в певному соціумі, акумулюють усі вживання лексичної одиниці з усіма притаманними їй модально-оцінними відтінками, наявними в соціальній пам'яті та досвіді соціуму, і чий комунікативно значущий смисл актуалізується лише в певному контексті. Зміст

ключового слова не повинен дорівнювати його науковому значенню (як у прикладах із соціалізмом, демократією чи комунізмом, про які йшлося вище). Ще один вияв семантичного парадоксу нетотожності значень у політичному дискурсі. Коли ключове слово пристосовується до духу часу, і програма, яку воно містить, виходить за межі партії та знаходить багато прихильників, тоді має місце «боротьба за слово» (або семантична конкуренція): представники різних груп видають гасло як власне, «завойовують» його. Т. Нір наводить наприклад гасло «захисти навколишнє середовище»: консерватори спочатку не брали активної участі в публічних дебатах з цього приводу. Але, коли ця фраза набула розголосу й не залишилося політиків, які би оминали цю проблему, всі політичні партії почали переконувати, що охорона навколишнього середовища є одним із головних пунктів їхньої програми. Ключовими словами часто стають ідеї, що мають позитивну конотацію: мир, свобода, демократія, права людини. Проте існує безліч інших – фінансова криза, знищення лісів, жорстоке поводження з дітьми, якими спонукають дистанціюватися від позначуваного. Зрештою, багато ключових слів оцінюють зовсім по-різному залежно від політичної обстановки: для одних соціалізм – політична батьківщина, в якій панує «приблизна справедливість», для інших – це гноблення та безгосподарність. Або ж термін «соціалістичний» в німецькому націонал-соціалізмі, що був ключовим словом ще задовго до російської революції. Є свідчення, що на становлення й упродовження символу «соціал- 81 націоналізм» вплинула Російська революція, начебто нацистські лідери свідомо не хотіли, щоб комуністи послуговувалися терміном, призначеним суто для німецького використання. Як і модні, ключові слова здатні впливати на середовище впродовж певного часу. Згодом вони втрачають владу й інтегруються до «нормального» словника або ж їх забувають. Наприклад, у публічній дискусії 60-70 рр. ХХ ст. домінували ключові слова «гастарбайтери», «секс-революція»; сьогодні вони втратили вагомість для політичного дискурсу. Використовувати впливовість ключових слів у публічній комунікації – закон політичного дискурсу. Проте є й інша стратегія – звинуватити конкурента у зловживанні ключовими словами. Тут знову ж таки апелюють до розмовного значення «ключове слово» – пуста обіцянка – і

запевняють, що противник маніпулює волею виборців. До основних ознак ключових слів належать: «вибуховість»: вони є ключовими лише певний період; прив'язаність до дискурсу: як тільки змінюється стиль чи тема дискурсу, змінюються центральні ключові слова; оцінювальний характер; суперечливість: складність і гнучкість концепту, бо, з одного боку, їх по-різному визначають політичні сили, з іншого – саме їхнє тлумачення може бути розмитим, третій варіант – вони позначають суперечливе явище, ставлення до якого може бути як позитивним, так і негативним; об'єднують людей: стають знаменом прихильників партії чи політика; діють у певному семантичному полі. Отже, ключові слова – це складний дискурсивний механізм відображення політичної дійсності, що повинен перетворювати людей на прихильників певного політичного міфу, який структурує сферу політичного та виправдовує діяльність політичних суб'єктів: політичних партій, політиків, інститутів чи рухів, оцінюючи явища політичної дійсності, розставляючи акценти політичного дискурсу. 82 Окрім слів-символів і ключових слів, до політичного словника належать так звані слова-маркери, які асоціюються лише з певною політичною силою, ними розписані її агітаційні плакати й листівки. Швидко народжуються, швидко відходять у забуття. Йдеться про «слова-знамена» та «слова-ярлики». Слова-знамена – вербальні знаки, що мають позитивну конотацію, вони покликані посилювати значущість і цінність певної групи людей для суспільства загалом. Це висловлювання з особливими інтеграційними та ефективними в рекламному сенсі властивостями. Їх використовують політичні суб'єкти, щоби здобути якомога більше прихильників своєї програми, в якій певні явища, ідеї, дії наділені позитивною конотацією. Такими, для прикладу, знаменами є свобода поневоленням, впевненість у майбутньому, мир, соціальна справедливість, благополуччя. Г. Почепцов зауважує, що революцію 1917 р. проходила під гаслами «Хто був нічим, стане всім», «кухарка може керувати державою», «мир – хатам, війна – палацам». З допомогою слівзнамен позначають об'єкта референції власної ідеології, власної групи («товариш», «друг режиму» тощо). Натомість для позначення представників чужої ідеологічної політики використовують слова-ярлики. Вони призначені дискредитувати ідеї

політичного опонента, узагальнюючи погляди конкурентів та політичну дійсність загалом. Ярликами є концепти тих явищ, які, на думку політика, що їх озвучує, є неприйнятними для соціальної дійсності загалом і зокрема для даних соціальних обставин, отже – їх потрібно уникати. Для прикладу, в період холодної війни у Федеративній Республіці Німеччині прийнято було ізолювати політичних опонентів лівого спектра (комуністів) й екстраполювати їхні політичні ідеї на східнонімецьку політику, називаючи їх «фашистами», «нацистами» тощо. Ярлики застосовують для того, щоби, звинувативши супротивника, зміцнити становище власної політичної групи. Тоді відбувається позитивна кореляція: політичному діячеві, що засуджує свого опонента, та його оточенню приписують позитивні ознаки. Наприклад, до таких 83 ярликів належать «група інтересів», «клієнтальна політика», «збиткова політика», «експлуатація неможливого». Слова-ярлики належать до пейоративної лексики – негативно конотованих висловлювань. Пейоративами називають лексичні одиниці, за допомогою яких виражають негативне ставлення мовця до адресата. Часто це може бути вульгарна, просторічна, жаргонна лексика. До негативно конотованих слів також належать ті, з допомогою яких здійснюють предикацію: горланити, брехати, верещати, нівечити, наживатися, красти, але вони не є ярликами, які переважно є іменниками. Знаменам і ярликам властива ідеологічно-ціннісна конотація. Одне і те ж слово може бути як підставою для згуртування, так і причиною дискредитації. Так, слово «пацифізм»: для руху за мир – знамено, для представників міліарного блоку або в час воєнної агресії з боку чужої країни – клеймо